

Samobójstwo i autodestrukcja w greckich opowieściach mitycznych¹

Spośród wielu darów, które pozostawili nam antyczni Grecy, miejsce szczególne zajmują mity. Ich obecność w kulturze europejskiej – dobrze świadczy o tym sztuka renesansowa, opera wieków XVII–XIX czy książki dla młodzieży i seriale doby Netflixa – to jeden z najtrwalszych śladów pozostawionych przez Greków i Rzymian. Czy ciągłość tradycji oznacza jednak jej skostnienie i brak zmian? A może prowadzi do pogłębienia naszej wiedzy o micie w jego pierwotnym kształcie?

W pierwszych słowach *Wstępu* do słynnej *Mitologii* Jan Parandowski (1992: 7) wyjaśnia, że „mitologia jest zbiorem baśni o bogach i bohaterach”. Czy ten opis dobrze oddaje specyfikę tych opowieści? Wbrew pozorom mity nie są prostymi opowiastkami o perypetiach bogów i herosów. Jednym z głównych tematów mitu jest między innymi rodzina. Tylko czy rodzina heroiczna, na przykład Edypa, jest godna baśni? Idąc dalej, gdy zajrzemy pod powierzchnię mitycznych opowieści i za fasadę heroicznych zdarzeń, wnet zauważymy koncentrację uwagi na śmierci bohaterów, a reszta fabuły wyda nam się jedynie opisem prowadzących do niej okoliczności. Raz po raz widzimy herosów zabijających lub zabijanych – przez przypadek, w gniewie, w walce, w efekcie pomyłki, z powodów honorowych. Śmierć, zwłaszcza gwałtowna, w tym także samobójcza, jest w mitologii jednym z wątków głównego nurtu fabularnego. Mało w tym baśni i magii, dużo przemocy i społecznych uwarunkowań człowieka. Nie da się zaprzeczyć, że właśnie dlatego mit jest wciąż tętniącym życiem tworzywem literackim, gdyż skupia uwagę na naszych lękach i wyraża najgłębsze obawy.

¹ Publikacja naukowa przygotowana w ramach programu Ministra Edukacji i Nauki pod nazwą „Narodowy Program Rozwoju Humanistyki” (nr projektu NPRH/U22/SP/0094/2023/12). Za skrupulatną lekturę i cenne uwagi pragnę podziękować dr Marlenie Puk.

Aby dokładniej zbadać tę mniej radosną stronę mitu, przyjrzymy się pewnej grupie opowieści, w których obecna jest kategoria autodestrukcji. Świat antyczny zna fenomen samobójstwa i prowadzi nad nim namysł co najmniej od IV wieku przed naszą erą (zob. Garrison 1991; Hill 2004; Hooff 1990). Zjawisko to ma także ciekawy wymiar mityczny, który ujawnia kulturowe uwarunkowanie myślenia o autodestrukcji, śmierci i jej aspektach społecznych. W poniższym tekście skupię uwagę na wybranych opowieściach z dzieł mitograficznych Apollodora (*Biblioteka opowieści mitycznych* [Bybliothēke]) i Hyginusa (*Opowieści* [Fabulae]), a także spróbuję ocenić materiał mityczny w kontekście całego zbioru wzorców mitycznych i wiedzy o greckim życiu społecznym.

Na początek jednak krótko wyjaśnijmy, czym jest mitografia antyczna i dlaczego przywoływani tu autorzy – Apollodor i Hyginus – są ważni (zob. Mojsik 2018; Scott Smith, Trzaskoma 2022). Z perspektywy współczesnego czytelnika mity pochodzą albo ze zbiorów typu *Mitologia* Parandowskiego (1992; pierwsze wydanie – 1924) czy *Mitologia Greków i Rzymian* Zygmunta Kubiaka (1997), albo, gdy już jesteśmy bardziej dociekliwi, z dzieł literackich typu *Iliada* Homera czy *Antygona* Sofoklesa. I jest w tym sporo prawdy. Nie jest to jednak cała historia, gdyż po dokładniejszej weryfikacji okazuje się, że większość znanego nam materiału i jego ostateczny układ nie pochodzą z wybitnych dzieł literackich, ale z późnych utworów prozaicznych zawierających streszczenia mitów.

Takie utwory prozą opisujące, porządkujące, a niekiedy także analizujące mity (poprzez odwołanie do alegorii czy racjonalizację fabuły mitycznej) zaczęły powstawać już w V wieku przed naszą erą. Jak to często bywa w wypadku literatury antycznej, z prac tych wczesnych mitografów zachowały się tylko fragmenty. Niemal w całości znamy jedynie dwa podręczniki mitów pochodzące z czasów Cesarstwa Rzymskiego. To właśnie one są obecnie podstawą (re)konstrukcji tego, co szumnie nazywamy „mitologią grecką”. Oba dzieła przypisywane są autorom, o których nie wiemy w zasadzie nic, a ów brak informacji świetnie pasuje do anonimowego skądinąd stylu tych dzieł – utwory zawierają minimalistyczne streszczenia mitów i są uporządkowane regionalnie i/lub tematycznie.

Dlaczego takie streszczenia są dla nas ważne? Między innymi dlatego, że dopiero gdy mamy możliwość czytania całego zbioru mitów, dostrzegamy powtarzające się w nich motywy i wzorce. Gdy czytamy Sofoklesowego *Króla Edypa*, skupiamy uwagę na samookałeczeniu głównego bohatera w zakończeniu sztuki, przez co decyzja Jokasty o samobójstwie, jako drugorzędna, zazwyczaj umyka naszej uwadze. Gdy jednak czytamy na przykład zbiór Apollodora czy Hyginusa, to raz po raz dostrzegamy, że kobiety często popełniają samobójstwa lub są mordowane, a ich śmierć ma swoją specyfikę i odróżnia je od mężczyzn.

Aby nie być gołosłownym, przyjrzyjmy się konkretnym przypadkom śmierci, a zwłaszcza samobójstw kobiet i mężczyzn. Wyjątkowo ciekawym przykładem fascynacji śmiercią i autodestrukcją w micie są dwie listy samobójców (mężczyzn i kobiet), które znajdujemy w *Opowieściach* Hyginusa (242–243). Przytaczam je

w całości, gdyż tekst tego dzieła nie był dotychczas tłumaczony na język polski, a passus ten jest dobrym punktem wyjścia do dalszych rozważań².

242. [Mężczyźni,] którzy popełnili samobójstwo:

Egeus, syn Neptuna, rzucił się do morza i stąd morze zostało nazwane Egejskim.

Euenus, syn Herkulesa, rzucił się do rzeki Lykormas, która jest teraz nazywana Chrysorrhoas [„niosąca złoto”].

Aja(k)s, syn Telamona, zabił się z powodu wyroku dotyczącego zbroi [Achillesa].

Likurg, syn Dryasa, popełnił samobójstwo po tym, jak Liber [sc. Dionizos] zesłał na niego szaleństwo.

Makareus, syn Eola, popełnił samobójstwo z powodu Kanake, swojej siostry, a zarazem narzeczonej.

Agrius, syn Porthaona, zabił się, gdy Diomedes wypędził go z królestwa.

Kajneus, syn Elatosa, zabił się sam.

Menojkeus, ojciec Jokasty, rzucił się z murów Teb z powodu zarazy.

Nisus, syn Marsa, popełnił samobójstwo, gdy stracił szczęśliwy [łac. *fatalis*, dosł. zgubny, decydujący o losie] włos.

Klymenus, syn Scheneusa, król Arkadii, popełnił samobójstwo, po tym jak współżył z własną córką.

Kinyras, syn Paphosa, król Asyryjczyków, ponieważ współżył z własną córką Smyrną.

Herkules, syn Jupitera, rzucił się w ogień [sc. na stos pogrzebowy].

Adrastus i jego syn Hipponous rzucili się w ogień zgodnie z przepowiednią Apollina.

Pyram w Babilonii zabił się z miłości do Tysbe.

Edyp, syn Lajosa, wydlubawszy sobie oczy, zabił się z powodu swojej matki Jokasty³.

243. [Kobiety,] które odebrały sobie życie:

Hekuba, córka Kisseusa (lub Dymasa) i żona Priama, rzuciła się do morza i dlatego jest ono zwane Morze Kynejskie [sc. Hellespont, dzisiejsze: Dardanele], ponieważ została zamieniona w psa [łac. *canis*, gr. *kynos*].

Ino, córka Kadmosa, rzuciła się do morza z synem Melikertesem.

Antikleja, córka Autolykusa i matka Ulissesa, popełniła samobójstwo, gdy otrzymała fałszywą wiadomość o śmierci syna.

Stheneboja, córka Iobatesa i żona Projtusa, zabiła się z powodu miłości do Bellerofonta.

Euadne, córka Fylakusa, zabiła się z powodu [śmierci] męża Kapaneusa, rzucając się na jego stos pogrzebowy.

Ajtra, córka Pitteusa, zabiła się z powodu śmierci swych dzieci.

Dejanira, córka Ojneusa, [popełniła samobójstwo] z powodu Herkulesa, gdyż, zwiędzona przez Nessosa, wysłała mu szatę, która spowodowała, że spłonął.

Laodamia, córka Akastusa, [zabiła się] z powodu tęsknoty za mężem Protesilaosem.

² Wszystkie tłumaczenia, o ile nie zaznaczono inaczej, są mojego autorstwa. Tłumaczenie tekstów Hyginusa jest podstawą projektu badawczego „Tłumaczenie na język polski i opracowanie naukowe dzieł mitograficznych Hyginusa” (NPRH/U22/SP/0094/2023/12), który od jesieni 2023 roku jest realizowany na Uniwersytecie w Białymstoku.

³ Ta wersja różni się od rozwiązania Sofoklesa. U ateńskiego tragika Edyp nie popełnił samobójstwa, ale wywędrował (lub został wyrzucony) z Teb i zmarł dopiero w attyckim Kolonos.

Hippodamia, córka Ojnomaosa i żona Pelopsa, [popełniła samobójstwo], gdyż za jej namową został zabity Chrysippus.

Neajra, córka Autolykusa, [zabiła się] z powodu śmierci syna, Hipothousa.

Alkestis, córka Peliasa, zmarła w miejsce swego męża Admeta.

Iliona, córka Priama, [zabiła się] z powodu nieszczęścia swoich rodziców.

Themisto, córka Hypseusa, [popełniła samobójstwo], ponieważ, na skutek działań Ino, zabiła swoje dzieci.

Erigone, córka Ikariusza, z powodu śmierci ojca, zabiła się przez powieszenie.

Fedra, córka Minosa, powiesiła się z powodu Hippolita, swego pasierba, do którego zapłonęła pożądaniem.

Fyllis powiesiła się z powodu Demofonta, syna Tezeusza.

Kanake, córka Eola, zabiła się z powodu miłości do swego brata Makareusa.

Byblis, córka Miletusa, zabiła się z powodu miłości do swego brata Kaunusa.

Kalypso, córka Atlasa, zabiła się z powodu miłości do Ulissesa.

Dydona, córka Bela, zabiła się z powodu miłości do Eneasza.

Jokasta, córka Menojkeusa, z powodu śmierci dzieci i popełnionego kazirodztwa.

Antygona, córka Edypa, z powodu pogrzebania Polynikesa.

Pelopia, córka Thyestesza, z powodu występku swego ojca.

Tysbe z Babylonii z powodu Pyrama, ponieważ popełnił samobójstwo.

Semiramis w Babylonii rzuciła się na stos, po stracie konia.

Każdy z tych czterdziestu wpisów zawiera jedynie zarys fabuły według schematu: imię, pochodzenie, powód lub okoliczności śmierci. Lista w tej formie nie zawiera wszystkich informacji ważnych dla zrozumienia opowieści, a skrótowość narracji domaga się sprawdzenia dalszych szczegółów. Wyliczenie miało niewątpliwie wartość mnemotechniczną (pozwalało powiązać imiona z fabułą) i dlatego powszechnie się uważa, że listy były ważną częścią kształcenia w szkołach hellenistycznych. W tej formie albo pozwalały przywołać z pamięci utwory literackie poświęcone danym bohaterom, albo zachęcały do sprawdzenia szczegółów w „bibliotece”. Były także wyrazem impulsu do porządkowania tego ogromnego podówczas materiału mitycznego, który Grecy nagromadzili w ciągu kilkuset lat nieustannej produkcji literackiej. Z kolei od czasów Cesarstwa takie listy, zestawienia i streszczenia pozwalały z grubsza opanować materiał, który mieszkańcom różnych części imperium, a później Europy, byłby w innym wypadku zupełnie obcy.

W epoce hellenistycznej podobne listy znajdujemy na papirusach, w szczególności pochodzących z Egiptu. Poza listami samobójców zawierają one także wyliczenia zalotników Penelopy, uczestników łowów kalidońskich, córek Danaosa, kobiet Herkulesa, ale także pięknych młodzieńców, wynalazców, założycieli miast, mężczyzn, którzy zabili swoje córki, żony lub krewnych, matek, które zabiły synów, dzieci wychowanych przez dzikie zwierzęta, kazirodców, bliskich przyjaciół czy zabitych/zjedzonych przez zwierzęta (zob. Laemmle, Scheidegger Laemmle, Wesselmann 2021). Listy tego typu nie są jednak zjawiskiem charakterystycznym wyłącznie dla kultury greckiej. Nie odbiegają bowiem zbyt od współczesnych wyliczeń

piłkarzy, którzy nie strzelili karnego w finale, czy polityków, którzy zmienili ugrupowanie polityczne. Specyfiką antyczną jest co najwyżej skupienie uwagi na micie i tekstach literackich, co zapewne było efektem ubocznym powstania w epoce hellenistycznej bibliotek i budowania pamięci historycznej na fundamencie erudycji i odwołań do osiągnięć literackich poprzedników.

W wypadku cytowanych powyżej list Hyginusa pierwszą rzeczą, która zwraca uwagę, jest fakt, że lista kobiet (licząca dwadzieścia pięć pozycji) jest niemal dwa razy dłuższa niż wyliczenie samobójstw mężczyzn (jest ich piętnastu). Druga kwestia – sceny śmierci, samobójstwa i działań autodestrukcyjnych obejmują różne obszary życia ludzkiego. Dominują jednak wstyd, duma, honor, miłość (w tym zakazana) i ogólniej – kwestie rodzinne. Poniżej przyjrzymy się wybranym fabułom mitycznym w wersji Apollodora i Hyginusa, gdyż podane przez tego ostatniego informacje wymagają rozwinięcia.

Zacznijmy od historii Edypa jako najlepiej zapewne znanej opowieści mitycznej. Apollodor (*Biblioteka* 3,55–56⁴; zob. Hyginus, *Fab.* 67) tak opisuje kluczowe zdarzenia:

Sfinga rzuciła się z akropolu, a Edyp objął władzę królewską i poślubił, nieświadom tego, swą matkę. Miał z nią synów: Polynejkesa i Eteoklesa oraz córki: Ismenę i Antygonę. Są jednak i tacy, którzy mówią, że dzieci zrodziły się z Euryganei, córki Teuthrasa. Kiedy potem tajemnice te wyszły na jaw, Jokasta powiesiła się, a Edyp oślepił. Gdy uchodził z Teb, rzucił klątwę na synów, którzy patrzyli, jak wypędzają go z miasta, i nie ruszyli mu na pomoc.

Zauważmy po pierwsze, że matka, a zarazem żona Edypa, była w tej opowieści najmniej winną osobą, ale klątwa, jaka spadła na rodzinę Labdakidów, dotknęła także ją. Najwyraźniej wzorzec zachowania kobiet w świecie mitycznym nakazywał przyjęcie na siebie części odpowiedzialności. Po drugie streszczenie Apollodora unaocznia różnicę między samookaleczeniem Edypa a samobójstwem jego matki/żony⁵. Po trzecie zwróćmy uwagę na formę samobójstwa przez powieszenie, gdyż jest ono powracającym motywem w wypadku kobiet.

Podobną formę przyjmuje opis samobójstwa wielu innych heroin, na przykład Erigone, która wiesza się z żalu za ojcem (Apollodor, *Biblioteka* 3,192; zob. Hyginus, *Fab.* 130):

Pragnąc przekazać ludziom łaskawe dary boga, udał się do pewnych pasterzy. Oni zaś, skosztowawszy winnego napoju, który wypili łączywie ku swej wielkiej przyjemności, nie mieszając go z wodą, myśleli, że podano im jakiś napój czarodziejski, i zabili [Ikariosa]. Kiedy z nastaniem dnia pojęli, [co się stało], pochowali go. Na poszukiwania ojca wyruszyła jego córka Erigone wraz z psem o imieniu Majra, który zawsze towa-

⁴ Tu i dalej Apollodora cytuję za wydaniem: Apollodor 2018.

⁵ Odmienna tradycja głosiła, że Jokasta odebrała sobie życie dopiero na widok zwłok synów, którzy pozabijali się nawzajem podczas walki o Teby (Eurypides, *Phoen.* 1455–1459).